

BAS HAMERS

BATA, SCHOENENREUS IN NEDERLAND: BERICHTGEVING OVER TOMÁŠ BAT'A EN DE AANLOOP NAAR BATADORP IN DE NEDERLANDSE DAGBLADEN

Abstract. Als Tomáš Bat'a op 12 juli 1932 om het leven komt bij een vliegtuigongeluk, heeft hij al een groot internationaal schoenenimperium opgebouwd. Grotendeels is dit te danken aan zijn revolutionaire bedrijfsvoering, namelijk rationalisatie van de productie. Door het in handen nemen van het gehele productieproces op één plaats en de aandacht voor het welzijn van de werknemers in de vorm van huisvesting, scholing en ontspanning kan het bedrijf Bata zeer concurrerende prijzen bieden. Hierdoor kan Bata in de jaren twintig wereldwijd winkels openen en vanaf begin jaren dertig – vanwege protectionistische maatregelen tijdens de economische wereldcrisis – fabrieken, inclusief van thuisstad Zlín gekopieerde *company towns*. Dit gebeurt ook in Nederland waar vanaf 1934 Batadorp ontstaat bij de Nederlandse stad Best. In dit artikel wordt allereerst bekeken welk beeld de Nederlandse dagbladen schetsen van de industrieel pionier Tomáš Bat'a na zijn dood in 1932. Vervolgens wordt de berichtgeving over de plannen voor de vestiging van een Bata-fabriek bij Best onder de loep genomen – dit alles in tijden van economische crisis in het algemeen en in de Nederlandse schoenenindustrie in het bijzonder.

Trefwoorden: Tomáš Bat'a; Batadorp; schoenenindustrie; rationalisatie; protectionisme; company town

BATA, OBUWNICZY GIGANT W HOLANDII – TOMÁŠ BAT'A I POWSTANIE MIASTECZKA BATADORP W DONIESIENIACH HOLENDERSKICH GAZET

Abstrakt. Kiedy Tomáš Bat'a zginął w katastrofie lotniczej 12 lipca 1932 roku, zdołał już zbudować wielkie międzynarodowe imperium obuwnicze. W dużej mierze było to zasługą jego rewolucyjnego sposobu zarządzania biznesem, a mianowicie racjonalizacji produkcji. Przejmując kontrolę nad całym procesem produkcyjnym odbywającym się w jednym miejscu i dbając o dobrobyt pracowników, zapewniając im zakwaterowanie, szkolenia i obiekty rekreacyjne, firma Bata była w stanie zaoferować bardzo konkurencyjne ceny. Pozwoliło to firmie na otwieranie sklepów na

Drs. BAS HAMERS, Katholieke Universiteit van Lublin Johannes Paulus II, Instituut Taalkunde, Vakgroep Neerlandistiek; correspondentieadres: Instytut Językoznawstwa KUL, Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin, Polen; e-mail: bas.hamers@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2320-7429>.

CC BY-NC-ND 4.0

Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal

całym świecie w latach dwudziestych XX wieku, a od początku lat trzydziestych – ze względu na podejmowane działania protekcyjnistyczne w trakcie globalnego kryzysu gospodarczego – na otwieranie fabryk, w tym miasteczek zakładowych na wzór rodzinnego miasta Zlín. Stało się tak również w Holandii, gdzie w 1934 r. powstało miasteczko Batadorp w pobliżu holenderskiego miasta Best. W artykule zaprezentowano wizerunek pioniera przemysłu Tomáša Bat'y przedstawiany w holenderskich gazetach po jego śmierci w 1932 roku. Przeanalizowano także relacje na temat planów utworzenia fabryki Bata w pobliżu Best – wszystko to w czasach ogólnego kryzysu gospodarczego, a w szczególności w holenderskim przemyśle obuwniczym.

Słowa kluczowe: Tomáš Bat'a; Batadorp; przemysł obuwniczy; racjonalizacja; protekcyjnizm; miasto zakładowe

BATA, A SHOE GIANT IN THE NETHERLANDS:
WHAT DUTCH NEWSPAPERS WROTE ABOUT TOMÁŠ BAT'A
AND THE ESTABLISHMENT OF THE BATADORP

Abstract. When Tomáš Bat'a died in a plane crash on 12 July 1932, he had already built a large international shoe empire. Largely, this was due to his revolutionary business management, namely rationalisation of production. By taking control of the entire production process in one place and having regard for employee welfare in the form of housing, training and leisure, the Bata company was able to offer very competitive prices. This allowed Bata to open shops worldwide in the 1920s and from the early 1930s – owing to protectionist measures during the global economic crisis – to open factories, including company towns copied from the home town of Zlín. This also happened in the Netherlands, where Batadorp arose in 1934 near the Dutch town of Best. This article first looks at the image Dutch newspapers painted of the industrial pioneer Tomáš Bat'a after his death in 1932. It then examines the coverage of the plans for the establishment of a Bata factory near Best – all in times of economic crisis in general and in the Dutch shoe industry in particular.

Keywords: Tomáš Bat'a; Batadorp; shoe industry; rationalisation; protectionism; company town

INLEIDING

“File op A2 door ongeval bij knooppunt Batadorp” – veel Nederlandse radioluisteraars zullen dit bericht herkennen van de verkeersinformatie. Ook zal het schoenenmerk Bata¹ bij de meeste Nederlanders bekend zijn, ook al zijn de laatste stenen Bata-winkels in 1996 uit het straatbeeld van de binnensteden verdwenen (*Bata*, z.d.). Maar wat nu de ontstaansgeschiedenis is van *company town* Batadorp, die begin jaren dertig van de 20e eeuw uit de grond werd gestampt, zal vermoedelijk minder bekend zijn. Batadorp is ondertussen een wijk van de Noord-Brabantse plaats Best, gelegen op zo'n 10 km ten

¹ Bij aanduiding van het bedrijf zal het internationale *Bata* gebruikt worden, bij aanduiding van de persoon de Tsjechische spelling *Bat'a*.

noordwesten van Eindhoven. Van het grote productiecomplex dat Batadorp ooit was, wordt nog maar een klein deel gebruikt door *Bata Industrials* dat zich volledig toelegt op de productie van veiligheidsschoenen en bijbehorende sokken. De consument kan – naast de online winkel – nog wel terecht bij drie *Bata superstores* die zich bevinden binnen een kleine straal, te weten in Best, Veldhoven en Uden (*Bata Superstore*, z.d.).

Tomáš Bat'a (1876–1932), medeoprichter en grote man achter de razendsnelle ontwikkeling van schoenenbedrijf Bata, heeft tot aan zijn dood in 1932 grote invloed gehad op de internationale schoenenindustrie en massaproductie in het algemeen. Zijn filosofie kenmerkte zich door het in handen nemen van het gehele productieproces, van grondstoffen tot logistiek en van scholing van arbeiders tot sociale voorzieningen. Daarnaast kon Bata zeer concurrerende prijzen hanteren door mechanisatie en rationalisatie van de productie, d.w.z. het zo efficiënt mogelijk produceren. Om deze efficiëntie mogelijk te maken, werden alle stappen in het productie- en arbeidsproces op één plaats geconcentreerd. Dit gebeurde eerst in de thuisstad van Bata, Zlín, en dit concept werd later geëxporteerd naar tal van andere landen over de hele wereld. In Nederland ontstond op deze manier geleidelijk Batadorp, vanaf het moment dat de eerste fabrieken aldaar op 24 maart 1934 geopend én ingezegend werden, aangezien “de wereld-bekende ondernemer van deze Tsjechisch-Slowaakse schoenindustrie [...] ook praktizerend katholiek is” (*‘BATA opent zijn fabrieken’*, 1934).

De vestiging van de Bata-fabrieken in Nederland was de laatste stap in de gedeeltelijke verovering van de Nederlandse schoenenmarkt door Bata. Voor die tijd had Bata al verschillende winkels geopend in Nederland en vormde zo concurrentie voor de binnenlandse schoenenproducenten. Bata werd dus niet alleen als vernieuwer gezien in de schoenenindustrie, maar juist daardoor ook als bedreiging.

In deze bijdrage belicht ik beide kanten aan de hand van berichtgeving in Nederlandse dagbladen, en wel in de periode van 1 januari 1931 (begin berichtgeving over mogelijke vestiging van Bata in Nederland) tot 15 juli 1934 (paar maanden na de opening van de eerste fabriek in Batadorp). Voor berichtgeving omtrent de crisis in de Nederlandse schoenenindustrie en de opkomst van Bata als concurrent is als beginjaar 1920 gekozen (opening eerste Bata-winkel in Nederland). Op deze manier onderzoek ik allereerst hoe er tegen het bedrijf Bata en de persoon Tomáš Bat'a aan werd gekeken, vooraf gegaan door een korte beschrijving van het Bata-concept. Na een kort overzicht van de

toestand in de Nederlandse schoenenindustrie in tijden van economische crisis, probeer ik met behulp van de berichtgeving een beeld te vormen van de reacties rond de vestiging van de Bata-fabriek in Nederland, met name in het kader van de eerder beschreven economische crisis.

1. VAN LOKALE SCHOENENFABRIKANT TOT MULTINATIONAL

Tomáš Bat'a was een telg uit een schoenmakersfamilie en zet deze familie-traditie voort als hij in 1894 samen met zijn broer Antonín schoenenfabriek *T.&A. Bat'a* opricht in zijn geboorteplaats Zlín in de regio Moravië in het toenmalige Oostenrijk-Hongarije en het huidige Tsjechië. In tegenstelling tot de ambachtelijke schoennijverheid, worden in de Bata-fabrieken de schoenen machinaal aan de lopende band geproduceerd. Aanvankelijk is deze productie bedoeld voor de lokale markt, maar al in 1909 begint Bata schoenen te exporteren, aanvankelijk naar Duitsland, de Balkan en het Midden-Oosten (Van Meijel & Bouma, 2011). Echte naamsbekendheid verkrijgt Bata tijdens de Eerste Wereldoorlog als het bedrijf de opdracht krijgt leren schoenen te leveren aan het Oostenrijkse leger. Deze grote opdracht betekent een enorme groei voor Bata. In 1914 heeft Bata 400 werknemers, maar tijdens de Eerste Wereldoorlog vertienvoudigt dit aantal tot 4100 (*Bata's World*, z.d.). Nog begin jaren dertig vindt de Belgische schoenindustrie – zich bedreigd voelend door Bata – “verschillende nationalistische bladen tegen vette betaling bereid een systematische campagne tegen den nieuwen concurrent te beginnen”. In deze campagne wordt erop gewezen dat “Bata zijn reusachtig vermogen heeft vergaard met het leveren van schoenen aan het Oostenrijksche leger tijdens den oorlog” en dat “de ondergang van de Belgische schoenindustrie wordt bewerkt met het geld van den vijand” (‘Reclame met vaderlandsliefde’, 1931).

Nadat in 1917 de eerste Bata-winkels zijn geopend in Tsjechoslowakije, breidt Bat'a zijn schoenenimperium verder uit. Zo worden vanaf 1918 winkels geopend in de rest van Europa, Afrika en Amerika. Na de Eerste Wereldoorlog verliest Bata met het uiteenvallen van Oostenrijk-Hongarije een groot deel van de interne markt. Het bedrijf weet zich staande te houden met o.a. halvering van de prijs en verdere rationalisatie van de productie gebaseerd op Amerikaanse modellen (Taylorism [mechanical engineer], Fordism) (Balaban e.a., 2023).

Naast de productiehallen voor schoenen, verrijzen er ook o.a. fabrieken voor de verwerking van de benodigde grondstoffen (vooral rubber en chemische producten), een kartonfabriek voor verpakkingen en een mechanische

werkplaats. Voor de werknemers komen er arbeiderswoningen, scholen, winkels en zelfs een Bata-ziekenhuis. In de recreatie voorzagen bioscopen, theaters en een bibliotheek. Bovendien wordt de vijfdaagse werkweek ingevoerd, evenals winstdeling voor de werknemers. Dit alles valt samen te vatten onder de noemer *rationalisatie* van de productie, waarbij er zo efficiënt mogelijk geproduceerd wordt. Dit kan niet alleen bereikt worden door efficiënte productietechnieken, maar ook door het in eigen hand nemen van grondstofproductie, logistiek en specifiek geschoolde werknemers die ook nog eens profiteren van allerlei randvoorwaarden in een prettige en groene leefomgeving. Deze bedrijfsrationalisatie zorgt samen met een prijsverlaging van de schoenenprijs van 50% in 1922 voor een sterke concurrentiepositie, niet alleen in Tsjechoslowakije, maar ook ver daarbuiten. In 1928 was het aantal werknemers al gestegen tot 13.100 (*Bata's World*, z.d.).

Het concept van de *company/factory town* (Jemelka, z.d.) of ook wel *garden town* die zo ontstaan was in Zlín zou al spoedig elders in Tsjechoslowakije gekopieerd worden, evenals in andere landen over de hele wereld. Zoals we later zullen zien, was de vestiging van fabrieken en bijbehorende arbeidersvoorzieningen vooral een reactie op de protectionistische maatregelen die overal in de wereld werden getroffen tijdens de Grote Depressie.

Als Tomáš Bat'a op 12 juli 1932 omkomt bij een vliegtuigongeluk, laat hij een bedrijf na met 25.000 werknemers en filialen, winkels en fabrieken in 56 landen op 4 continenten (*Bata's World*, z.d.).

2. TSJECHISCHE FORD OF DESPOOT VAN ZLÍN?

Dat Tomáš Bat'a bij zijn dood internationaal – en dus ook in Nederland – al een gevestigde naam is en Bata-schoenen een gevestigd merk, blijkt wel uit de uitgebreide berichtgeving in de Nederlandse kranten na zijn dood. De nadruk ligt hierbij op de vernieuwende bedrijfsfilosofie van Bat'a, namelijk die van bedrijfsrationalisatie en aandacht voor de werknemer.

Dat de bedrijfsfilosofie van Bat'a vernieuwend was in de schoenenindustrie, betekent niet dat deze helemaal nieuw was. Dit blijkt uit de necrologieën in verschillende dagbladen. In *De Telegraaf* ('Thomas Bata omgekomen', 1932) valt te lezen dat Bat'a fabrieken bezocht in de industriële grootmacht Duitsland "om daar de moderne bedrijfsmethodes te leren". De Verenigde Staten, bakermat van massaproductie en de lopende band, was de volgende bestemming om daar "met eenige van zijn medewerkers te zien, hoe daar

gefabriceerd werd”. Aangezien hij in de Verenigde Staten ook de Ford-fabrieken bezocht werd hij ook wel den “Cechischen Ford” genoemd. Het socialistische dagblad *Het Volk* (‘Thomas Bat’a gedood bij een vliegongeval’, 1932) was in de ondertitels van de necrologie erg scheutig met positieve betitelingen voor Tomáš Bat’a. Zo was Bat’a “bouwer van een ontzaglijk bedrijf” en “een zakenman als weinig anderen”. Verder was hij de “schepper van sociale voorzieningen” en wist hij “door rationalisatie [...] zijn fabrieken steeds verder uit te breiden”. Ook *Het Volk* belicht in hetzelfde artikel het verblijf van Bat’a in de Verenigde Staten, maar benadrukt hierbij vooral de invloed die dit verblijf heeft gehad op zijn ideeën over sociale voorzieningen voor zijn werknemers. Om de “technische hulpmiddelen op hun doelmatigheid [te] beproeven” ging hij als fabrieksarbeider aan de slag, maar in die hoedanigheid “ervoer hij den jammer van het fabrieksproletariaat, uitgeput, weerloos tegen levensrampen, slachtoffer van de ondeugden der ontwortelden, gekweld door de onzekerheid van bestaan en door huisbazen en andere middenstanders beroofd van de vruchten van zijn arbeid”. *Het Volk* concudeert dan ook: “De drang tot de schepping van de uitzonderlijke sociale voorzieningen om de Bat’a-fabrieken in Zlin moet in den Amerikaanschen tijd van Thomas Bat’a wortelen.”

Al snel na het fatale ongeluk, duiken er berichten op over mogelijke sabotage of zelfs zelfmoord. Deze berichtgeving wordt echter door “de officieele Tsjechisch-Duitsche commissie van onderzoek” ontkracht, “het ongeluk zou zijn te wijten aan den nevel, waarin den bestuurder Broutsjek den koers zou zijn kwijt geraakt” (‘Sabotage?’, 1932). De theorie dat het om zelfmoord ging, kan voortkomen uit het feit dat ook Bata door de economische crisis werd getroffen. Zo was er in 1932 sprake van grote overproductie en gedwongen ontslag van duizenden arbeiders (‘De uitwerking der economische crisis op de firma Bata’, 1932). Direct na de dood van Bat’a wordt er door Bata echter een communiqué uitgegeven waarin wordt medegedeeld dat de voortgang van het bedrijf is verzekerd en dat er geen schulden zijn. Bovendien wordt er aangekondigd dat de fabriek in Frankrijk – nabij Nancy – in oktober wordt geopend (‘Voortgang van het bedrijf verzekerd’, 1932).

In tegenstelling tot in de grote landelijke dagbladen, wordt Bat’a in de necrologie van *De Tribune* (‘Bata’a de schoenenkoning, pleegt zelfmoord per vliegtuig’, 1932), het dagblad van de Communistische Partij Holland (CPH), helemaal met de grond gelijk gemaakt en afgeschilderd als kapitalistische uitbuiters die op lafhartige wijze aan de crisis ontsnapt. Het gerucht dat het om zelfmoord zou gaan, wordt namelijk klakkeloos voor waar aangenomen door de krant: “Een der ergste uitbuiters van de wereld ‘vlucht’ voor de crisis.”

Terwijl in andere necrologieën Bat'a vooral als vernieuwer en pionier in sociale voorzieningen lof wordt toegezongen, is *De Tribune* meedogenloos in haar commentaar,

„Vandaag is hij een lijk. Een lijk, waaromheen de bourgeoisie, die haar pappenheimers kent, reeds haar concert van uitbundige verzuchtingen slaakt. „Genie.... filantroop.... groot vaderlander.... Man van den vooruitgang....” Huichelaars! Het gebouw van Bat'a rust op het lichaam van duizenden mannen en vrouwen, die het gedood heeft in zijn fabrieken.

Het concept van de *factory town* zoals door Bat'a toegepast in Zlín moet het ook ontgelden, want “hij is meester van de stad, hij is haar burgemeester, beschikt over de politiekrachten, waarmee hij de arbeiders terroriseert. Alles is van hem: Bat'a-kerk, Bat'a-scholen, Bat'a-restaurants, Bat'a-ziekenhuis!”. Een andere titel die hem wordt toegedacht is dan ook de “despoot van Zlín”. Bovendien was Bat'a een “inquisiteur” die door “een tot in de puntjes georganiseerd spionage – systeem” zijn werknemers in de gaten hield. De internationale uitbreiding van Bata is een “veroveringsveldtocht”. Maar, “alleen de Sowjet-Unie bood weerstand” en daarom is Bat'a “een van de aanstokers van de anti-Sowjet-intriges”. Tenslotte wordt Bat'a in één rijtje geplaatst met drie andere ondernemers die eerder in 1932 waren overleden: “Loewenstein! [Belgische ondernemer in kunststoffen]” Eastman! [oprichter Eastman Kodak] Kreuger! [bouwondernemer] Bat'a! Het ‘noodlot’ slaat met dubbele kracht op de goden van het kapitaal.”

Het katholieke *De Tijd* (‘Schoenen-koning Bata gedood’, 1932), was wat genuanceerder in haar necrologie. Aan de ene kant wordt Bat'a beschreven als een nieuwe koning, want “koningen zijn zeldzaam geworden. Koningen in dynastieken zin”. In tegenstelling tot deze dynastieke koningen, worden magnaten als schoenenkoning Bat'a “geboren als kranten- en krullenjongens en stormen dan in razend tempo langs de sporten van de maatschappelijke ladder naar boven, naar hoogste hoogten”. Bewondering blijkt ook uit de eigenschappen die aan Bat'a worden toegeschreven en hem zoveel succes hebben gebracht en in de geest van de *American dream* groot hebben gemaakt: “Arbeid, durf, energie, kracht, initiatief, dat zijn de factoren die hen op het kussen brengen.” Ook bij de beschrijving van de grote expansie buiten de Tsjechoslowaakse grenzen, wordt de vergelijking met een alleenheerser gebruikt. Bat'a “voelde [...] zich gedwongen imperialistische banen op te gaan. Hij wilde de keizerlijk gelaarsde kat van Europa worden.” De protectionistische maatregelen die Bat'a bij zijn expansie tegenwerkten, lijken in de necrologie niet

op goedkeuring te kunnen rekenen, want “het protectionisme der achterlijke Europeesche staterij zat hem leelijk in den weg”. De macht en alomtegenwoordigheid van Bat’a kan ook op kritiek rekenen. Hoewel hij in Tsjechoslowakije door velen als held wordt beschouwd, gingen “dertigduizend schoenmakerspatroons, hun knechts en allen, die met de leder-branche maar iets uitstaande hebben, [...] gebruikt onder de zware, harde vuist van vorst Bata”. Samenvattend, voert toch de bewondering voor Bat’a de bovenhand: “De nationale trots ging prat op koning Bat’a. Wel werd hij door tienduizenden vervloekt, maar het koor der vloeken werd overstemd door dat dergenen, die vol bewondering zijn voor de energie en het succes van den zakenkoning Bata.”

Ook de necrologie in het *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* (‘Bij den dood van Bata’, 1932) plaatst een kanttekening bij zijn “arbeidspolitieke methodes”: “Het systeem dat hij toepaste, is aan den eenen kant ten zeerste opgehemeld, aan de anderen kant fel veroordeeld. De arbeiders deelden in de winst, maar moesten ook hard boeten voor fouten, die zij bij de productie maakten.” Positief wordt de invloed van Ford gezien, ditmaal niet wat betreft de productiemethoden, maar de aandacht voor de gezondheid van de werknemers. Bat’a “geleek [...] wat zijn doen en laten betreft, veel op den Amerikaan; evenals de laatste was Bata een fel tegenstander van alcoholgebruik in zijn bedrijf”. Dit past ook in het plaatje van bedrijfsrationalisatie. Immers, een gezonde werknemer is productiever. Dit komt ook terug in de necrologie van *Het Algemeen Handelsblad*, waarin Bat’a zelfs “durf” wordt toegeschreven om het feit dat “in het land, dat met zijn Pilsenerbier een groot deel der wereld helpt op een zeker percentage alcohol houden [...] in zijn rijkje alle alcohol geweerd en nicotine bestreden werd” (‘In memoriam Thomas Batja’, 1932).

In de verschillende necrologieën wordt vooral de nadruk gelegd op de bedrijfsvoering van Bata, waarbij rationalisatie het sleutelwoord is. De inspiratie die Bat’a hiervoor heeft opgedaan in de Verenigde Staten, komt ook steevast duidelijk naar voren. Niet alleen inspiratie op het gebied van massaproductie, maar ook op het vlak van de sociale voorzieningen. Verder wordt Bat’a gepresenteerd als de Europese *self made man* die vanuit het kleine provinciestedje Zlín een wereldwijd schoenenimperium opbouwt, een grote stempel op Zlín drukt en zelfs compleet nieuwe *factory towns* uit de grond stamp. Over het algemeen klinkt bewondering door in de berichtgeving. Toch wordt Bat’a ook wel als alleenheerser gepresenteerd. Aan de ene kant biedt hij zijn werknemers goede sociale voorzieningen en winstdeling, aan de andere kant wil Bat’a ook controle houden. Dit kan door middel van diezelfde sociale voorzieningen – Bat’a-scholen, Bat’a-kerken etc. Het is niet verbazend dat de *De*

Tribune als communistisch dagblad zijn pijlen vooral op die alleenheerschappij richt – Bat’a als symbool van het verwerpelijke kapitalisme. Op het gebied van de schoenenindustrie zelf wordt Bat’a ook wel als alleenheerser gezien, hij overheerst namelijk niet alleen de Tsjechoslowaakse markt, maar veroverd ook in snel tempo de wereldmarkt door zijn zeer gunstige concurrentiepositie.

Het feit dat Bata al vanaf de jaren twintig een grote concurrent is voor de veel ambachtelijkere Nederlandse schoennijverheid, wordt echter niet expliciet genoemd in de berichtgeving over Bat’a na zijn dood, evenmin als de geruchten die in 1932 al gaan over de vestiging van een Bat’a-fabriek in Nederland. Na een korte beschrijving van de Nederlandse schoenenindustrie in een veranderende economische situatie en van de maatregelen die worden getroffen, zal ik daarom kijken naar de berichtgeving na 1931 – als de economische crisis ook Nederland en de rest van Europa treft – in de Nederlandse dagbladen over Bat’a als bedreiging voor de Nederlandse schoenenindustrie, aanvankelijk alleen als exporteur van schoenen naar Nederland tot aan de opening van de eerste fabriek in Batadorp.

3. NEDERLANDSE SCHOENENINDUSTRIE IN CRISIS

Noord-Brabant is van oudsher het centrum van de Nederlandse schoennijverheid, met een hoge concentratie in de streek *De Langstraat* – met name in Loon op Zand en Waalwijk (Lederbewerker, z.d.). In 1930 bijvoorbeeld, bedraagt de Nederlandse schoenproductie 10 miljoen paar schoenen, waarvan 75% wordt geproduceerd in Noord-Brabant (Nas, 2000). Aan het einde van de 19^e eeuw bestaat een groot deel van de schoennijverheid nog uit huisindustrie, maar door de oprukkende mechanisatie bestaat rond 1910 nog maar de helft van de schoenproducenten uit thuiswerkers. In de jaren daarna zal het aantal thuiswerkers nog verder dalen (Nas, 2000). Om de belangen van schoenfabrikanten te behartigen wordt op 29 april 1900 de *Algemeene Nederlandsche Bond van schoenfabrikanten* opgericht (met plaatselijk R. K. Patroonsverenigingen), met als doelstelling, “Het behartigen der belangen van het schoenmakersvak” (*Erkende verenigingen, 1855-1903*, z.d.).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog valt de buitenlandse concurrentie weg en neemt de vraag naar sterk schoeisel uit de oorlogvoerende landen toe. Dit zorgt voor een bloeiperiode van de Nederlandse schoenindustrie. Na de oorlog neemt de buitenlandse concurrentie voornamelijk uit de Verenigde Staten en

Duitsland weer toe en dit – samen met de dure Nederlandse gulden – zorgt voor een grote crisis in de Nederlandse schoenenindustrie. Als in 1921 de *Nederlandsche R.K. Bond van Schoenfabrikanten* in Tilburg vergadert over de toestand in de schoennijverheid, wordt besloten een brandbrief – in de vorm van een telegram – te sturen naar de regering met het verzoek “maatregelen te treffen, die de schoenindustrie voor ondergang kunnen behoeden” (‘De toestand in de schoennijverheid’, 1921). De regering neemt inderdaad maatregelen in 1923 door in te grijpen door middel van het *Schoenenwetje* dat de import uit Duitsland gedurende twaalf maanden beperkt (Bruins & Out, 1995, p. 13). Door het ingrijpen van de regering stabiliseert de schoenenindustrie. Dit zal echter van korte duur zijn.

Bata heeft ondertussen in 1920 in Amsterdam de eerste Nederlandse winkel geopend. In 1921 volgt de oprichting van de zustermaatschappij *N.V. Maatschappij voor Schoenen Lederindustrie Bata, Amsterdam*. Bata weet onder het Schoenenwetje uit te komen, doordat de Tsjechoslowaakse ambassade in juli 1923 een uitzonderingspositie weet uit te onderhandelen (*Bata's World*, z.d.). Hierdoor hoeven de Bata-winkels in Nederland niet te sluiten. Integendeel, het aantal Batawinkels neemt gestaag toe. Begin jaren dertig is Bata al de grootste schoenexporteur ter wereld en heeft de zustermaatschappij *N.V. Maatschappij voor Schoen- en Lederindustrie Bata* inmiddels 28 winkels in Nederland (Van Meijel & Bouma, 2011).

Door de nauwe verbondenheid met de wereldeconomie wordt begin jaren dertig ook Nederland getroffen door de economische wereldcrisis die in 1929 met de beurskrach uitgebroken was in de Verenigde Staten. Onder andere door het instellen van invoertarieven in Duitsland en de “vestiging van filialen van buitenlandsche schoenfabrieken, zoals Bata, hier te lande” (‘De toestand van de Nederlandse schoenindustrie’, 1931) zijn de vooruitzichten voor de Nederlandse schoenenindustrie verre van gunstig. De Nederlandse schoenenindustrie, verenigd in de Commissie voor Werkverruiming in de Schoenindustrie (C.W.S.), luidt in maart 1931 dan ook via de Nederlandse dagbladen en bij woorden van voorzitter Jos Klijberg de noodklok: “De Hollandsche industrie is dus vrijwel op het binnenlandsch verbruik aangewezen en moet kalm toezien, dat de buitenlandsche schoenindustrie, die Holand met zijn lage tariefheffingen als een ideaal exportland beschouwt, al het mogelijke doet, om de Hollandsche industrie op eigen terrein te bekampen” (‘Commissie voor Werkverruiming in de Schoenindustrie’, 1931). In 1931 ziet Nederland – in navolging van veel andere geïndustrialiseerde landen – zich dan ook gedwongen af te stappen van haar vrijhandelspolitiek door het nemen van protectionistische

maatregelen om de eigen markt te beschermen. De Crisisinvoerwet van 1931 bepaalt dat bij overmatige invoer van een product, de in te voeren hoeveelheid beperkt mag worden, de zogenoemde contingenteringsmaatregelen. Deze maatregelen hebben ook betrekking op de invoer van schoenen, waaronder op de invoer van Bata-schoenen uit Tsjechoslowakije. De invoer van schoenen was de afgelopen jaren sterk toegenomen, zoals het staat- en letterkundig nieuwsblad *De Vaderlander* ('De nieuwe Contingenteeringsmaatregelen', 1932) voorrekent: "In een land van acht miljoen mensen zullen er jaarlijks wel ongeveer acht à negen miljoen paar schoenen, laarzen, pantoffels enz. gekocht worden. In 1930 werden daarvan in Nederland iets meer dan 5 miljoen uit het buitenland ingevoerd: in 1931 bijna zes miljoen." Door de contingenteringsmaatregelen zal dit aantal teruggebracht worden tot 4 miljoen paar schoenen. Dit cijfer is echter inclusief goedkoop schoeisel zoals pantoffels. De invoer van duurdere leren schoenen bedroeg "in 1931 niet minder dan 1.94 miljoen. Door de contingenteering vallen wij nu terug op 0.59 miljoen." Duidelijk is dat vooral Bata slachtoffer zal worden van de contingenteringsmaatregelen, want "uit Tsjecho-Slowakije (Bata!) kwamen er ongeveer 254 maal zooveel [schoenen] als in 1930". De grote stijging van de invoer uit Tsjechoslowakije "waar de schoenenindustrie tot een geweldig wereldbedrijf is uitgegroeid" wordt dus een gedeeltelijke halt toegeroepen.

De expansie van Bata leidt midden jaren twintig al tot protesten in Duitsland, gevolgd door o.a. Scandinavië, het Verenigd Koninkrijk en Joegoslavië. In Frankrijk en Zwitserland werden zelfs speciale Bata-wetten ingesteld – de Lex Bata wetten – om de expansie van Bata te beheersen en de interne schoenenmarkt te beschermen (Balaban e.a., 2022). Ook tijdens het internationale schoenmakerscongres in Wenen wordt geprotesteerd tegen "de industrialisatie van het schoenmakersbedrijf en in het bijzonder tegen de Bata-fabrieken die de Europeesche markt met goedkope schoenen overstroomden en daardoor het bestaan der schoenmakers in gevaar brengen". Dat Bata als een grote bedreiging wordt gezien, blijkt wel uit de conclusie van de deelnemers aan het congres: "Besloten werd met alle geoorloofde middelen den strijd tegen Bata te voeren" ('Bata. De bestrijding door verschillende groepen', 1931).

Protectionistische maatregelen, zoals contingentering en verhoging van de invoertarieven, zijn een belangrijk instrument om de interne markt te beschermen. Door de invoertarieven op schoenen wordt vooral Bata getroffen: "De door de Kamer gisteravond aangenomen verhooging van het invoerrecht op schoenen, dat van heden af 25% ad valorem bedraagt, treft voornamelijk de Tsjechische schoenentrust Bat'a, aan wien het gelukt was hier in korten tijd

een grooten afzet te vinden” (‘Het invoerrecht op schoenen treft vooral Bat’a’, 1931). Om deze protectionistische maatregelen te omzeilen, opent Bata vanaf begin jaren dertig nieuwe fabrieken over de hele wereld (Van Meijel & Bouma, 2011). In 1931 opent Bata fabrieken in Duitsland (Ottmuth – het huidige Poolse Otmęt), Polen (Chełmek), Frankrijk (Bataville) en Kroatië (Borovo). Daarna volgen o.a. Zwitserland (Möhlin, 1932), en het Verenigd Koninkrijk (East Tilbury, 1933). Deze Bata-vestigingen groeien allemaal uit tot *company towns* naar het model van Zlín, inclusief arbeiderswoningen, winkels en allerhande voorzieningen. Dit geldt ook voor een stuk grond bij Best, waar de eerste fabrieken in 1934 worden geopend en dat uitgroeit tot Batadorp (*Bata-dorp. Ruimtelijke en cultuurhistorische verkenning*, 2011). In de Nederlandse dagbladen wordt hierover volop bericht, van de eerste geruchten over de locatie tot de officiële opening in 1934.

4. BATA VESTIGT ZICH IN NEDERLAND

Eind 1931 gaan de eerste geruchten over de vestiging van een Bata-fabriek in Nederland al rond in de berichtgeving, maar dat “de plannen nog in een beginstadium verkeeren en er niets definitiefs bekend is omtrent de plaats waar de fabriek gevestigd zal worden” (‘Bata-fabriek in Nederland’, 1931). Op 4 januari 1932 verschijnt eveneens in *Het Volk* (‘Contingenteering zal niet baten’, 1932) een scherp artikel tegen de expansie van Bata. Hierin wordt al gewaarschuwd voor de vestiging van Bata-fabrieken in Nederland als gevolg van de contingenteringsmaatregelen: “De fabrikanten kunnen weer rustig slapen. Rustig? Ja, tot Bat’a niet zijn schoenen, maar zijn machines, zijn organisatie, zijn ondernemingsgeest naar Holland brengt.” In februari 1932 wordt er bericht over enkele mogelijke vestigingsplaatsen: “Reeds herhaaldelijk doken in onze pers berichten op over aankopen van terreinen door Bata in Tegelen, daarna in de Langstraat en nu wordt Eindhoven stellig genoemd” (‘Bata Te Eindhoven?’, 1932). Dat de Langstraat wordt genoemd is niet verrassend, aangezien deze streek het middelpunt is van de Nederlandse schoennijverheid en daar dus veel geschoolde arbeid voorhanden is. De terreinen die Bata in Eindhoven op het oog zou hebben kunnen logistiek interessant zijn, aangezien deze terreinen “gelegen zijn bij het vliegveld, dat geprojecteerd is in de nabijheid van het Eindhovens kanaal” (‘Bat’a-fabriek in Nederland’, 1932). Als een bezoek van Tomáš Bat’a aan Amsterdam wordt aangekondigd om vermoede-

delijk “de kwestie ten aanzien van den invoer der verschillende schoenen-fabrikaten” te bespreken, gaat men er ook van uit “plannen overwogen worden tot de oprichting’ van een Bat’a-fabriek in of in de nabijheid van Amsterdam” (‘Bat’a komt naar Amsterdam’, 1932).

Zoals we eerder gezien hebben, ontstaat er bij het overlijden van Tomáš Bat’a op 12 juli 1932 twijfel over de financiële gezondheid van zijn schoenen-imperium. Dit belet Bata niet door te gaan met de gestage uitbreiding in het buitenland: “In verband met het overlijden van den schoenenkoning Bat’a wordt vernomen dat de opening van een fabriek in Frankrijk toch doorgaat. De opening zal zelfs dit jaar geschieden. Er zal verder een fabriek in Engeland gebouwd worden” (‘Bat’a Schoenenfabriek’, 1932). Getuige de berichtgeving gaat het Bata in 1933 weer voor de wind: “Volgens mededeeling van de directie der Bata-fabrieken is de toestand van het bedrijf na de crisis van het vorig jaar thans zeer gunstig. Er is volop werk, 18.000 personen zijn te werk gesteld, de voorraden zijn normaal” (‘Bata-fabrieken’, 1933). In 1933 komt er ook duidelijkheid over de locatie van de Bata-fabriek in Nederland. De keus is gevallen op een stuk grond bij Best. De gemeenteraad aldaar heeft besloten “aan de N. V. „Bata’ onder bepaalde voorwaarden den grond te verkoopen voor een bedrag van f 62.230.— ” (‘Bat’a schoenfabriek te Best’, 1933). Dagblad *De Morgen* weet zelfs al te melden dat “er 4000 arbeiders(sters) tewerk kunnen worden gesteld” (‘De Nieuwe Bata-fabriek te Best’, 1933). Na de korte berichtgevingen over de vestiging in Best, spreekt dagblad *De Tijd* in een uitgebreider artikel (‘Nieuw fabrieksdorp’, 1933) al over een heus “Bata-dorp”, naast het enige andere fabrieksdorp van Nederland, namelijk die van Philips. Er zullen dus niet alleen fabrieken verrijzen, het is ook duidelijk dat de “de plannen den bouw van woningen, winkels, scholen enz. behelzen”. De keuze voor Best wordt verklaard door de gunstige logistieke ligging: “Het dorp ligt op korten afstand van de stad Eindhoven, heeft een eigen spoorwegstation aan de lijn Boxtel—Eindhoven, welke spoorlijn het dorp doorsnijdt. Voorts is het gelegen nabij het Wilhelminakanaal en aan den grooten beton-verkeersweg Eindhoven—Boxtel.”

De reacties op de vestiging van Bata in Best zijn verschillend. In voorgaand artikel wordt het positieve effect voor de directe werkgelegenheid benadrukt. Daarnaast zal de komst van Bata “een stimulerende invloed op de ap- en dependenties van de arbeidsmarkt dier industriegroep [schoenindustrie] hebben”. Dat de Batafabriek inderdaad lokaal werkgelegenheid zou creëren, blijkt wel uit het feit dat 20 jeugdige arbeiders “vertrokken naar de Bata-fabrieken te Zlin, in Tsjecho-Slowakije, om aldaar het werk te leeren”. Hieruit wordt

geconcludeerd dat Bata van plan is in Best “van den beginne af uitsluitend van Nederlandsche werkkrachten gebruik te maken” (‘Brabantsche jonge arbeiders naar Tsjecho-Slowakije’, 1933). De katholieke krant *De Tijd* (‘Decentralisatie stad en platteland’, 1933) ziet in de vestiging van Bata in het Noord-Brabantse Best een bevestiging van het feit dat vanuit industriële kant in tijden van verstedelijking steeds meer belangstelling is voor het platteland, en dan in het bijzonder in “ons Katholieke Zuiden, met zijn stijgend en krachtig opstuwend aandeel in het Nederlandsche geheel, met zijn sterken bevolkingsgroei en zijn op dien gelukkigen grond noodzakelijke expansie der welvaartsbronnen”. De vestiging van Bata in Best is dan ook een “duidelijke vingerwijzing. Een wereldbedrijf komt op het Brabantsche platteland en zal er met arbeidskrachten van den lande zijn fabrieken exploiteeren.” Dagblad *Het Volk* (‘Kapitaal zonder ondernemingslust’, 1933) legt op nogal cynische wijze de schuld van de overmacht van Bata bij de Nederlandse schoenenindustrie zelf, die wordt verweten niet mee te gaan in de moderne bedrijfsvoering, waar Bata juist groot mee geworden is: “Geen vin verroeren; protectie brengt hulp zonder inspanning. Bat’a navolgen, specialiseering en reclame, rationalisering en beheersching van den detailverkoop, kan alleen, als er branche-organisatie tot stand wordt gebracht. Dat doen we niet. Ieder baas in eigen huis.” In een ander artikel (‘Bat’a’s komst is niet te voorkomen’, 1933) wordt hier verder op ingegaan, aangezien “de schoenfabrikanten er zelf de schuld van zijn, dat hun buitenlandsche concurrenten in ons land fabrieken gaan vestigen” door het pleiten voor hoge invoerrechten en contingentering. Ook nu de vestiging van Bata te Best is bevestigd, blijven de fabrikanten bij monde van de Kamer van Koophandel van de Langstraat en 8 burgemeesters van Waalwijk en omgeving zich verzetten. De R.K. Fabrieksarbeidersbond, vertegenwoordiger van de arbeiders in de schoenenindustrie, hoopt juist dat Bata in Best zal zorgen voor betere lonen. Hierbij wordt wel aangetekend dat het belangrijk is “zoo spoedig mogelijk stevige organisatie onder deze arbeiders te brengen, opdat het Bat’a in Holland niet mogelijk wordt, zooals dat in Tsjecho-Slowakije wel het geval is. n.l. dat hij over de arbeiders kan regeeren, zonder daarbij met de organisatie van de arbeiders rekening te houden”. Als reactie op negatieve berichtgeving over Bata, publiceert *De Volkskrant* (‘Verslag van ons bezoek aan Bata’s Schoenfabrieken’, 1933) een reportage van een bezoek aan Bata in Zlín in gezelschap van o.a. twee leden van het hoofdbestuur van de R.K. Fabrieksarbeidersbond. Met een voorbehoud – het is immers afwachten hoe Bata gaat functioneren in Best – wordt er een voor Bata positieve conclusie getrokken: “In afwachting van wat het zijn zal straks als Bata eenmaal

in de gemeente Best gaat produceeren, willen wij wel verklaren langs dezen weg, dat de aanvallen tegen Bata en de toestanden in zijn bedrijf te Zlin gebezigd, om hem uit ons land te weren, zonder grond bleken.”

In februari 1934 wordt in *De Volkskrant* ('De Bata-fabriek in Nederland', 1934) al aangekondigd dat een maand later de Bata-fabrieken gedeeltelijk in werking zullen worden gesteld. Hierbij wordt benadrukt dat Nederlandse arbeiders te werk zullen worden gesteld, dat er uitsluitend Nederlands fabricaat verwerkt zal worden en dat er slechts enige machines uit Zlin zullen worden geïmporteerd – dit alles ter behartiging van de Nederlandse industriële belangen. In een interview van *De Volkskrant* ('Fabriek, die in zes maanden verrees', 1934) met één van de Bata-directeuren – Jindřich Bat'a (1906–1946), een achterneef van Tomáš Bat'a – die in Best de fabrieken in aanbouw inspecteert, wijst Jindřich Bat'a er nog eens op dat “de bedrijfspolitiek van zijn Nederlandsche collega's falikant verkeerd is. De Langstraat, zoo is zijn rede-neering, houdt geen rekening met de koopkracht van de massa.” Bovendien wordt er nog eens aan herinnerd dat juist de invoertarieven en contingentering-smaatregelen – waarop de Nederlandse schoenenfabrikanten hadden aangedrongen – hebben geleid tot “zijn plan, om in ons land een eigen bedrijf te vestigen” en dat dit plan “met een geweldige snelheid!” is uitgevoerd. De bouw en inrichting van de fabriek heeft inderdaad slechts een maand of zes in beslag genomen.

Op maandag 19 maart 1934 gaan al de eerste 50 arbeiders aan de slag. In een verslag van *De Tijd* ('In Het Hartje Van Brabants Hei', 1934) wordt er o.a. aandacht geschonken aan de architectuur, het werken aan de lopende band en de werkgelegenheid die Bata biedt. Ook worden er al de eerste tekenen van het ontstaan van een typisch Batadorp gesignaleerd, “vijf dubbele arbeiderswoningen ver genoeg van elkaar gelegen om tuintjes er tusschen mogelijk te maken” en “het jonggezellenhuis is in aanbouw, dat boven slaapruidten biedt, en onder zalen voor ontspanning en huiselijke gezelligheid”. Volgens *De Volkskrant* ('Bata opent zijn fabrieken', 1934) is 24 maart 1934 “voor de Noord-Brabantsche gemeente Best een zeer belangrijke dag”, aangezien op die dag de Bata-fabriek officieel geopend en ingezegend wordt. Immers, “er kan nu eenmaal niet aan worden ontkomen of we zullen, willen we onze zuidelijke provincies welvarender maken, de industrialisatie intensiever nog moeten ter hand nemen.”

CONCLUSIE

Op 14 juni 1934, amper een half jaar na de opening, verschijnt er al een bericht dat Bata in Best gaat uitbreiden “met een betonbouw ter hoogte van vijf verdiepingen” (‘Uitbreiding van „Bata” te Best’, 1934). Het is duidelijk dat Bata er geen gras over laat groeien. Dat is dan ook onderdeel van de bedrijfspolitiek van rationalisatie zoals ingevoerd door de in 1932 verongelukte Tomáš Bat’a. Deze bedrijfspolitiek komt dan ook duidelijk naar voren in de uitgebreide necrologieën die in alle dagbladen verschijnen. Deze zijn veelal positief, wijzend op de rationalisatie van de productie, de oprichting van *company towns*, en het hiermee samenhangende sociale aspect. Een enkel – communistisch – dagblad ziet in Bat’a juist een dictator die heerst over zijn arbeiders, en een symbool van het nietsontziende kapitalisme. Uit de uitgebreide aandacht voor Bat’a in de dagbladen blijkt wel dat hij – vooral in Europa – een vernieuwer was op het gebied van massaproductie, efficiëntie en aandacht voor de arbeider. De hoeveelheid berichtgeving over Bat’a doet enigszins denken aan de veelvuldige berichtgeving over de CEO’s van de big techbedrijven heden ten dage – denk aan Elon Musk en Mark Zuckerberg. Hieruit blijkt wel dat Bat’a in zijn tijd een vernieuwer was met invloed die tot buiten zijn bedrijf reikte.

De bedrijfspolitiek van Bata contrasteerde met die van de Nederlandse schoenenindustrie die nog niet in zo’n hoge mate gemechaniseerd was en waarbij samenwerking tussen schoenenfabrikanten stroef verliep. Deze fabrikanten vertrouwden vooral op het ingrijpen door de regering in de vorm van hogere invoerrechten en contingentering om zo de dreiging van Bata in te dammen. Oproepen van de schoenenfabrikanten tot het nemen van protectionistische maatregelen verschenen dan ook regelmatig in de dagbladen. Het waren echter juist deze maatregelen die Bata ertoe aanzetten om een fabriek in Nederland te vestigen, op deze manier de protectionistische maatregelen ontlopend. In verschillende dagbladen wordt de Nederlandse fabrikanten dan ook verweten dit aan zichzelf te wijten te hebben en dat hiermee “het paard van Troje is binnengehaald” (‘Weinig gunstige gevolgen van de contingentering’, 1934).

Van de kant van de arbeidersbonden wordt de komst van Bata – met enig voorbehoud – vrij positief ontvangen. Verrassend is dit niet, aangezien Bata in tijden van economische crisis werkgelegenheid biedt onder de gunstige voorwaarden waar Bata om bekend staat. In verschillende dagbladen wordt dan ook benadrukt dat Bata uitsluitend gebruik zal maken van Nederlandse

fabrikaten, waarvan de belangrijkste – leer – ruim voorhanden is in Noord-Brabant.

Het terrein waar Bata in 1934 haar eerste fabriek opent, zal uitgroeien van *een* Batadorp – gemodelleerd naar het moederterrein in Zlín – tot Batadorp, heden ten dage een wijk van Best. Anno 2024 is de productie in Batadorp beperkt tot professionele veiligheidsschoenen. Vanaf 1934 ontstond er echter een microsamenleving met een grote invloed op de omgeving. Wat deze invloed precies inhoudt en hoe daarover werd bericht in de dagbladen, is zeker voer voor verder onderzoek.

REFERENTIES

PRIMAIRE BRONNEN

- Bata. De bestrijding door verschillende groepen. (1931, 18 september). *Algemeen Handelsblad*, 14.
- Bat'a de schoenenkoning, pleegt zelfmoord per vliegtuig. (1932, 15 juli). *De Tribune*.
- Bat'a komt naar Amsterdam. (1932, 16 maart). *Het Volk*, 1.
- Bata opent zijn fabrieken. (1934, 23 maart). *De Volkskrant*.
- Bat'a Schoenenfabriek. (1932, 15 juli). *Algemeen Handelsblad*, 17.
- Bat'a schoenfabriek te Best. (1933, 12 augustus). *De Telegraaf*, 4.
- Bata te Eindhoven? (1932, 4 februari). *De Morgen*, 6.
- Bata-fabriek in Nederland. (1931, 28 december). *Het Volk*, 11.
- Bat'a-fabriek in Nederland. (1932, 5 februari). *De Standaard*, 9.
- Bata-fabrieken. (1933, 8 mei). *Algemeen Handelsblad*, 12.
- Bat'a's komst is niet te voorkomen. (1933, 25 september). *Het Volk*, 15.
- Bij den dood van Bata. (1932, 13 juli). *Utrechtsch Provinciaal En Stedelijk Dagblad*.
- Brabantsche jonge arbeiders naar Tsjecho-Slowakije. (1933, 6 september). *De Tijd*, 2.
- Commissie voor Werkverruiming in de Schoenindustrie. (1931, 21 maart). *Nieuwsblad Van Het Zuiden*, 5.
- Contingenteering zal niet baten. (1932, 4 januari). *Het Volk*, 1.
- De Bata-fabriek in Nederland. (1934, 9 februari). *De Volkskrant*, 2.
- De nieuwe Bata-fabriek te Best. (1933, 14 augustus). *De Morgen*, 6.
- De nieuwe contingenteringsmaatregelen. (1932, 8 februari). *Het Vaderland*, 1.
- De toestand in de schoennijverheid. (1921, 7 maart). *De Volkskrant*, 2.
- De toestand van de Nederlandse schoenindustrie. (1931, 13 februari). *De Volkskrant*, 5.
- De uitwerking der economische crisis op de firma Bata. (1932, 10 mei). *De Standaard*, 10.
- Decentralisatie stad en platteland. (1933, 16 september). *De Tijd*, 1.
- Fabriek, die in zes maanden verrees. (1934, 14 februari). *Het Volk*, 7.
- Het invoerrecht op schoenen treft vooral Bat'a. (1931, 21 novmeber). *Algemeen Handelsblad*, 15.

- In het hartje van Brabants hei. (1934, 20 maart). *De Tijd*, 4.
- In memoriam Thomas Batja. (1932, 16 juli). *Algemeen Handelsblad*, 5.
- Kapitaal zonder ondernemingslust. (1933, 20 september). *Het Volk*, 13.
- Nieuw fabrieksdorp. (1933, 29 augustus). *De Tijd*, 3.
- Reclame met vaderlandsliefde. (1931, 24 december). *Het Volk*, 2.
- Sabotage? (1932, 20 juli). *De Volkskrant*, 2.
- Schoenen-koning Bata gedood. (1932, 12 juli). *De Tijd*, 5.
- Thomas Bat'a gedood bij een vliegongeval. (1932, 12 juli). *Het Volk*, 1.
- Thomas Bata omgekomen. (1932, 12 juli). *De Telegraaf*, 1.
- Uitbreiding van „Bata” te Best. (1934, 14 juni). *De Tijd*, 6.
- Verslag van ons bezoek aan Bata's schoenfabrieken. (1933, 11 november). *De Volkskrant*, 5.
- Voortgang van het bedrijf verzekerd. (1932, 13 juli). *De Telegraaf*, 13.
- Weinig gunstige gevolgen van de contingentteering. (1934, 20 augustus). *De Zaanlander*, 3.

SECUNDAIRE BRONNEN

- Balaban, M., Perutka, L., Paye, S., Savić, D., & Herman, J. (2022). The social welfare system in Bata company towns (1920s–1950s): Between transnational vision and local settings. *International Review of Social History*, 68(1), 13–40. <https://doi.org/10.1017/s0020859022000402>
- Bata. (z.d.). Geschiedenis van Best. Geraadpleegd op 23 juli 2024, van <https://www.geschiedenisvanbest.nl/bedrijven/bata>
- Bata's World. (z.d.). Geraadpleegd op 24 juli 2024, van <http://world.tomasbata.org/europe/czech-republic>
- Bata superstore. (z.d.). Geraadpleegd op 23 juli 2024, van <https://batastore.nl>
- Bruins, E., & Out, S. (1995). *PIE Rapportenreeks: Lederindustrie (18)*. Stichting Projectbureau Industrieel Erfgoed.
- Erkende verenigingen, 1855-1903. (z.d.). Huygens Instituut. Geraadpleegd op 23 juli 2024, van <https://resources.huygens.knaw.nl/erkendeverenigingen/gids/vereniging/2331239909>
- Jemelka, M. (z.d.). *The factory towns of the Bata company: Ideals in corporate practice*. Zlín Architecture Manual. Geraadpleegd op 24 juli 2024, van <https://zam.zlin.eu/en/studie/the-factory-towns-of-the-bata-company-ideals-in-corporate-practice/6>
- Lederbewerkers. (2000, 18 augustus). VHV - Het Geheugen Van De Vakbeweging. Geraadpleegd op 24 juli 2024, van <https://vakbondshistorie.nl/dossiers/lederbewerkers>
- Van Meijel, L., & Bouma, T. (2011). *Batadorp: ruimtelijke en cultuurhistorisch verkenning*. Gemeente Best.